

ԴՐՈՇՆԿ

Հ.Յ.Գ. ԲԻԲԻՈՅԷ
ՎԵՐՈՒՄԱՐԱՆ
A.R.F. BUREAU
LIBRARY

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Պ Ե Տ Օ

(ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ)

Հեռագիրը մեզ վաղուց էր գուժել մեր անմոռաց ընկերոջ ՊԵՏՕԻ ամբողջ խմբի նահատակման լուրը: Երկար ժամանակ մենք չէինք հաւատում, — աւելի լաւ ասած — չէինք ուզում հաւատալ սոսկալի իրողութեան. մենք դեռ յոյս ունէինք, որ խմբի մի մասը կարող էր աղաւաւած լինել: Սակայն հեռագրեւէ վրայ համոզ լուրերը այլեւս ոչ մի կասկած չեն թողնում. Պետոն չկայ, չկան եւ նրա ընկերները:

Պետոն մտաւ յեղափոխական ասպարէզը 1890 թ. եւ որպէս կատարեալ ընաւորութիւն, նւիրեց յեղափոխութեան ամբողջովին եւ միանգամից, թողնելով ընդմիշտ խաղաղ ուսուցչական կեանքը եւ ասլուատի կարօտ ծնողներին: Եւ մտնելով այդ ասպարէզի մէջ, նա առաջինն եղաւ մեր ընկերներից, որ ոտ դրեց Տաճկահայաստան, ոտ դրեց նէօքարի (ծառայի) դերում, ահագին քրդեայ փափախը գլխին, տրէխները ոտներին, կեխտոտ, զգզած հագուստով... Վեց տարի շարունակ նա գործեց այնտեղ, անտրտունջ կրելով զրկանքներով լի չարքաչ կեանքը, մինչեւ որ թշնամու դնդակները վերջ տւին նրա կեանքին:

Ո՞վ էր Պետոն, ինչո՞վ էր նա աւելի թանկագին մեր սրտերին:

Կան գործիչներ, որոնք անփոխարինելի են իրենց կուրու հմտութեամբ ու անվեհերութեամբ. կան այնպիսիները, որոնք լաւ ուժեր միացնող ու կազմակերպութիւններ առաջ բերողներ են. կան կրակի մէջ առաջին նետողները եւ այլն... Սակայն կան եւ անձնուրացներ, որոնք իրենց անընկճելի ոգեւորութեամբ, անսահման հաւատով ու անկեղծ սիրով դէպի Ս. Գործը յեղափոխական կազմակերպութեան հաստատուն պատանդանն են կազմում: Այսպէս էր Պետոն. նա իր ամբողջ գործունէութեան շրջանում մարմնացեալ ոգեւորութիւն էր: Ոչինչ չէր կարող նրան թուլացնել: Կեանքի ձախորդութիւնները, կրած հալածանքները աւելի էին ամրացնում նրա ոգին, աւելի մեծ ուժով էին նրան առաջ մղում: Մեծ էր նրա բարոյական ոյժը. չարչի-յեղափոխականների չափով չէր կարելի չափել նրան:

Պետոն իր հոգեկան ուժի ամբողջ կարողութիւնը ցոյց տւեց 92 թ. Բողէապէս վառւած եւ նոյն արագութեամբ հրապարակւած հայ հասարակութիւնը սառն անտարբերութեամբ էր դիտում իր շուրջը. «յեղափոխական» կոչւած շատ երիտասարդներ իրենց ծակն էին քաշել, սպասելով նոր «լայն օրերի» նորից ասպարէզ դուրս գալու եւ «դեր խաղալու». յեղափոխական միջնորդի մէջ լքումն էր առաջ գալիս. բուն երկրի մէջ գտնւած «մեռաշորեակ յեղափոխականները» ոչ միայն երես էին դարձնում նրանից, այլ

եւ դաւեր էին լարում նրա դէմ եւ ամենաստոր միջոցներով աշխատում դուրս քշել նրան Վանից: Սակայն այս բոլորը ոչ մի բույտ չէր կարող թուլացնել Պետոյի հոգին. նա կրկնակի եռանդով վերակեց իր գործը, հաւաքեց իր շուրջը իսկական յեղափոխականներին եւ 93 թ. վերադառնալով Կովկաս, կարողացաւ իր ոգեւորութեամբ շարժել թմրած երիտասարդութիւնը, նորից հաւատ ներշնչել դէպի Գործը եւ տանել իր հետ մատաղ ուժերի անհուն համակրութիւնը:

Պետոյին, շիտակ, անկեղծ ոգեւորող Պետոյին երբէ՛ք չի մոռանալ մեր երիտասարդութիւնը:

Նա հասաւ իր փափագին: Նա ընկաւ պատերազմի դաշտում, կուրելով մինչեւ վերջին շունչը: Բայց նա դեռ մեռած չէ Գործի համար, նա կենդանի է իր բազմաթիւ ընկերների սրտերում:

Նրա կենդանի, կրակոտ պատկերը դեռ մեր աչքի առաջն է. մեր ականջին դեռ հնչում են նրա վառվռուն, ոգեւորւած ձայները, նրա խիստ ու միաժամանակ միամիտ դիմունները քարացած սրտերին, նրա վրդովմունքը, դայրոյթը դրանց դէմ:

Դու ընկար ընկերներիդ հետ, անվհատ գործիչ. ձեր մարմինները պատառ-պատառ, ձեր ոսկորները ցիրուցան են «Հանդիստ ոսկերացող» չինք կարող ձեզ ուղղել. բայց տեսէ՛ք, ձեր ընկերները ոգեւորւած ձեր հերոսական կեանքով ու մահով, չտեսնւած կատաղութեամբ հարւածներ են թափում արիւնսարբու գազանի գլխին. տեսէ՛ք, դազանը հոգեւարքի մէջ է, եւ հեռու չէ այն օրը, երբ հայ ազգը ցնծութեան մէջ կը մաղթի «Հանդիստ ձեր բազմատանջ հոգիներին, ազատութեան նահատակներ»:

ՏԵՐՐՈՐԻՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ Վ Ա Ն Ո Ւ Մ

Այսօր (յուլի 31-ին), առաւօտեան ժամ 1-ի (ը. թ.) ատեններ կատարեցաւ երկրորդ տէրրօրը Վանի մէջ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան տէրրօրիստների ձեռամբ նշանաւոր դաւաճան և մատնիչ **ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՔԵՍԵԱՆ**-ի վրայ, որ յայտնի էր ժողովրդի մէջ Բ ա շ օ անունով: Ժողովուրդը գոհ է ափսոս, որ չստակեցաւ: Գնդակը մէկ երեսը ծակած ու միւս երեսէն դուրս ելած է: Տէրրօրիստն ազատ է: Կառավարութիւնն սկսած է խուզարկութիւններ ընել: Այս դաւաճանին գործերը շատ շատ են, զորս կը թւենք պատեհ առթին:

Վ Ե Ր Զ Բ Ո Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ը

Ամեն մի ազգի պատմութեան մէջ լինում են պատմական մօմենտներ, երբ հարկ է լինում ազգային շահերը, ազգի գոյութիւնը սրի ու վառօդի միջոցով պաշտպանել, բայց այդ մօմենտները չեն կազմում ազգերի համար ինքն ըստ ինքեան նպատակ — սուրբ, հուրը նրպատակ չեն. դոքա միայն միջոցներ են և միայն միջոցներ: Աշխատանք, քրտինք, ստեղծագործութիւն — ահա կենքի նպատակը. նա է միայն գոյութեան կուրի մէջ ապրելու իրաւունք ստանում, ով ընդունում է այդ դաւանանքը:

Տաճիկը տարբեր է նայում. համախմբելով, նա հրով ու բրով ասպատակել սկսաւ Փոքր-Ասիան, ամենուրեք սարսափ ու մահ տարածելով ու վերջապէս Պոլսին տէր դառաւ... Բայց այդ յաղթական մօմենտը չէր կարող տևողական լինել, նա միայն ժամանակաւոր էր: Այդ մօմենտին պիտի յաջորդէր. նոր էրա — շինող — ստեղծագործական էրա. այդտեղ տաճիկները պէտք է երևան հանէին իրենց ներքին ոյժը. բայց փոխանակ շինելու-ստեղծագործելու, նոքա յափշտակելով իրենց առաջին յաղթութիւններով — ասպատակութիւնը իրրև կառավարչական սիստեմ յայտարարեցին... Քանի երկիրը սնտեսապէս քայքայած չէր, քանի հողը ոյժ ունէր ժողովրդի դառն աշխատանքը վարձատրելու, մարդու-կեղեքողն հոգեբանութիւնը թոյլ էր տալիս այդ սիստեմին գոյութիւն ունենալ, յարաւել:

Բայց հողը թուլանում է, ժողովուրդը սնանկանում. այդ դէպքում ումնից ես դու սնունդ առնում — ում ես կեղեքում. այդտեղ է սկսում այն կենքի ու մահուան կուրը, որը սկսելով խուլ կերպով, կամաց-կամաց լայն ծաւալ է ստանում — Սասուն, Զէյթուն, Վան և նոյնանման դէպքեր առաջ դալիս ու վերջապէս Պոլսի արիւնահեղ կուռնի է պսակում... Դոքա են տաճիկն անդունդ տանողը:

Բայց գուցէ վերջն է սա, գուցէ ահագին զոհեր տալով հայ ժողովուրդը հայ յեղափոխականը սարսափահար յետ կը նայի ու իր ինքնասպան համարած գործին վերջ կը դնի. հազար անգամ խենթ է նա, ով այդպէս կը մտածէ: Այժմ յետ կենալ... Տանեակ հազարներով տւած զոհերից յետոյ հայը յետ չի կանգնի: Հալածած, գազանաբար տանջած մարտիրոսների մեղ համար սուրբ ուրականները մեղ դէպի կուր են կանչում. մեր դժոխացած հայրենիքի զանազան անկիւններում թափած, անպատած մարմինները, մեր վիրաւորած Մայր-Հայաստանը մեզ՝ ապրողներիս վրէժխնդրութեան է կանչում — հայ ազգի թւերը տարածած վրէժխնդիր ոգին՝ Հայաստանի սրտի մէջ կառուցող տաճարի մէջ միայն պէտք է իր հանգիստը գտնի... այդ — Աղատութեան տաճարն է...

Թող տաճիկը սպառնայ ամբողջ մարդկութեանը նորանոր կոտորածներով իր ժողովրդի ֆանատիկոսութիւնը առաջ բերելով և դրանով կարեկցութեան օգնութեան ձեռք մեկնողին արգելք դառնայ, փոյթ չի — հայ ժողովուրդն էլ իր ֆանատիկոսութիւնը առաջ կը բերի — Դարերի ընթացքում նա «ֆանատիկոսութեամբ» ստրկութեան լուծն է տարել, այժմ նա ֆանատիկոսութեամբ այդ ստրկութիւնը քանդելու, այդ ստրկութիւնից ազատելու գործն է իր վրայ առել: Երկու կուռնիներու մէջ մի տարբերութիւն կայ — մէկը՝ ֆանատիկոսաբար աշխատում է մարդու ամենասուրբ, ամենանկիրական իրաւունքները ոտքի տակ առնել, նրա մարդկային իրաւունքները խլել, միւսը — մեռնողին վայել ֆանատիկոսութեամբ մարդավայել կենք ձեռք բերելու մասին է մտածում. մէկը իրեն նպատակ է դրել խեղդել, միւսը — ազատել: Այս կուրի մէջ կարող է հաշտութիւն լինել, այս կուրից յետոյ կարող է հայը յետ կանգնել: Կանգնեցրէք պատմութիւնը. փորձեցրէք կանգնեցնել ժամանակի հոսանքը: Կարող էք: Եւ ինչպէս կարող է հայը յետ կանգնել. մի՞թէ միայն վրէժխնդրութեան ոգին է, որ հային դէպի կուր է մղում. բայց այն պատմական, սնտեսական, կուռուրական պայմանները — մինչև այդ ընդհանուր պայմանները չվերանան, չկայ հանրային հանգստութիւն, մինչև այդ ընդհանուր պայմանները չվերանան — հայը չի մտածիլ — անգամ իր եղբոր արիւնով պարարտած հողի վրայ իր դարևոր պարավունքը սկսել. նա այժմ գերադասում է հացահատիկների փոխարէն ուումը ու գնդակներ սերմանել, որից անպայման Աղատութիւն պիտի հնձէ...

Կեցցէ՛ Աղատութիւն որոնող, ճնշած, հալածած, արիւնի մէջ շաղախուած հայ ժողովուրդը,
Կեցցէ՛ հայ յեղափոխութիւնը,
Կեցցէ՛ ազատաբեր ոգին:
Աղատութիւն և միայն ազատութիւն:

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Ո Ղ Ս Ի Յ

4/10-ին սեպտեմբեր 96 թ.

Չորեքշաբթի օրը դեսպաններու ներկայացելիք մեր պահանջները պարունակող պաշտօնական նամակները իրենց հասցնելու պարտականութիւնը ինձի էր յանձնւած:

Ժամը 5-ն էր, երբ հասայ իմ ընկերներու ժողովւած տեղը: Տղերք ուրախ, զւարթ կը պատրասուէին ժամ մը վերջը կատարելիք յարձակման: Զէնքերը բաժնւեցան, սակայն դեռ տղերք ամբողջացած չէին. տղայոց վրայ սկսաւ թուլութիւն մը գալ, որովհետեւ միմիայն ատորձանակներով պիտի երթային կռիւլ և իրենց ընկերներէն ոմանք ալ բացակայ էին, ուստի որոշուեցաւ տալ տղայոց երկ-երկու ռումբ: Երբ տղերք իմացան, որ ռումբ պիտի տրուի իրենց, կարծես հերոսներու արիւնը եփ գալ սկսաւ, որովհետեւ դեռ առաջին անգամն էր, որ այն հրաշագործ երկաթը կը տեսնէին իրենց ակերտուն մէջ ու ամենքը քաջալերւած սկսան ռումբերու քափսելները դնել. մին գօտիին մէջ կը տեղաւորէր, միւսը գրպանը. իրարու ցոյց կուտային ըսելով— «է՛հ, տղերք, այս անգամ» փոխանակ ատորձանակներով մի քանիներ սպաննելու, պիտի սպաննենք հարիւրաւոր ռիսերիմ թշնամիներ...

Վերջապէս, մտեցաւ վերջին ցանկալի վայրկեանը: Բարկէն-Սիւնին մի քանի յուզելէ խօսքերով բացատրեց տղայոց իրենց ընելիք վե՛հ գործին նպատակը. խօսեցաւ նմանապէս Հրաչը: Այդ միջոցին Եգիպտացին գոչեց— «տղայք մի վհատիք, պանքը մերը պիտի ըլլայ կէս ժամ վերջը. «Ազատութիւն» կը պոռանք ու ներս կը մտնենք. սակայն պէտք է գիտնալ, որ Ազատութիւն չըսած ներս մտնել ուզողը մեզմէ չէ, պէտք է ատորձանակի մէկ հարւածով գամել իր տեղը»:

Այն ժամանակ «Ազատութիւն» բառը իրենց նշանախօս ընտրեցին: Իսկ գալով ինձի՝ Հրաչին տալիք նշանին պիտի սպասէի: Ամենքը սկսան ամուր-ամուր զերար համբուրել. ինչե՛ր կանցնէին այդ պահուն իւրաքանչիւրի մտքէն: Հասած էր հանդիսաւոր ու վսե՛մ ըրպէն. հրաժեշտ տալ հարկաւոր էր երիտասարդական կեանքի և սիրելի ընկերներու... Ի՛նչ սրտառուչ տեսարան... լաւ է լռութեամբ անցնիլ այդ վայրկեանական տպաւորութեանց մասին, որովհետեւ դժուար է ինձի ճշմարիտ գոյներով նկարագրել այդ տեսարանը: Բարձր ու սրբազան զգացումները, սրտայուզող վայրկեաններու մէջ չեն կարող արտայայտուիլ:

Ընտրուեցան երկու տղայք, որ պիտի յարձակէին Վոյվոտայի պահականոցի վրայ: Բարկէն իր ատորձանակները յանձնեց անոնց ու զիրենք ճամբու դրաւ, իսկ ինք մնաց իր երկու ռումբերով:

Տղերք արդէն փողոց նետուր էին: Ես անմիջապէս իմ տեղը բարձրացայ, տենդային վիճակի մէջ անհամբեր կսպասէի. յանկարծ սկսաւ ատորձանակներու պայթումը. տղերք ներս մտան, պանքի պաշտօնեաները ահ ու դողի մէջ սկսան ըժժի պատշգամբ խուժել, ոմանք ալ շարած՝ բարձր պատուհաններէն դուրս ցատկել կուզէին:

Այդ միջոցին արդէն Հրաչը պատշգամբ ելաւ ու սկսաւ

սպառնալիքներով վար իջնցնել ամբոխը. քիչ մը վերջ թաշկինակը հանեց ու բաւական ժամանակ երերցնելէ վերջ ծխնելոյղին կապեց. զիս տեսաւ ու սկսաւ պոռալ— «Մրկօ՛, Մրկօ՛, պանքը մերն է, շուտով հասցուր նամակները»: Ես ուրախութենէս խենթի նման վար թռայ ու պահապանէն գլխարկ մը ուզեցի, նա մերժեց ու չթողուց որ դուրս ելլեմ: «Փողոցները պաշարւած է» կըսէր: Ես բարկացած դարձեալ իմ տեղը բարձրացայ, տեսայ Հրաչը, որ դեռ կաշխատէր պաշտօնեաները վար իջնցնել, ամենքը իջած էին, միայն երկու հոգի կը յամառէին: Հրաչ հրամայեց տղայոց մի քանի ատորձանակ պարպել՝ վախցնելու նպատակաւ: Տղայք պարպեցին դէպի օդը, երկուքը սարսափահար սկսան վար փախչիլ տանիքը (թէ ուս) մարդ չմնաց:

Այդ պահուն արդէն խուժանն ու զինւորները պանքը պաշարած էին ու կը յառաջանային դրան վրայ: Հրաչ իր ձեռքի ռումբովը մտեցաւ տանիքի եզերքին ու ձգեց ամբոխին մէջ. գոռում-գոչումն էր որ փրութաւ, շատերը գետին փուլեցան, վիրաւորները գլուխնին, ոտքերնին բռնած՝ ոռնալով ետ կը փախչէին: «Նոյն միջոցին հազարապետ մը կը պոռար խուժանին «քէսին էրմէնիլերի» (կոտորեցէք հայերը): Հրաչ զիս դարձեալ տեսաւ միւսնոյն տեղը ու սկսաւ պոռալ րարձրաձայն՝ «Մրկօ՛՛ դեռ հոս կը գտնուիս, հեռացիր շուտ»: Խեղճը չէր գիտէր՝ թէ ի՛նչ դրութեան մէջ էի.— Այս անգամ վար իջայ. հակառակ արգելքներու գլխարկը դրի գլուխս ու դուրս նետուցայ:

Ահռելի տեսարան... փողոցներու մէջ աստիճանաբար անշնչացած դիակներ փուլած էին, խուժանը 25, 30, 50 հոգիէ բաղկացած խումբերու բաժնւած, խոշոր երկաթներ, հաստ փայտեր ձեռքերնին դէս ու դէն կը վազէին ու կեաւուր կը փնտռէին, իսկ ոստիկաններ ու զինւորներ փողոցները լեցած՝ բնաւ արգելք չէին լինել խուժանի ըրած խժգժութեանց. ես յուզած կանցնէի մէջերնուն ու ճամբաս կը շարունակէի միշտ պատրաստ երկաթի ու փայտի հարւածի մը:

Վերջապէս հասայ այն տունը, ուր կը գտնուէին իմ ընկերներն ու նամակները: Երբ սենեակէն ներս մտայ, առաջին հարցումնին եղաւ— «պանքը».— Մերն է, ըսի ու ուրախութեան արցունքներ, սուրբ, բարձրացնող արցունքները սկսան հոսիլ մեր աչքերէն ու անվերջանալի համբոյրներ կը փոխանակէինք մէկ մէկու... Համառօտ պատմելով անցած դարձած դէպքերը՝ նամակները գրպանելով դուրս ելայ. այդ միջոցին Վալթա-Սարայի պահականոցին քով նետուր էին ամենամեծ ռումբերէն մէկը, որը 37 զինւոր սպաններ էր ու 25-ը վիրաւորեր. անմիջապէս պահականոցի քով գտնուող փողոցները պաշարեցին էին, որպէսզի նետող քաջը ձերբակալեն, սակայն նա անմիջապէս հեռացեր էր. ես կողմնակի փողոցներով ելայ շիտակ ճամբուն վրայ. խանութները գոց էին, փողոցները դատարկ: Մտեցայ կառավարի մը, առաջարկեցի, որ զիս տանի Թարապիս, բայց նա մերժեց. բաւական յառաջացայ, գտայ ուրիշ կառավար մը, բարի մարդու մը երևոյթն ունէր, համաձայնեցաւ: Առանց բառ մը արտասանելու փուլեցայ կառքին մէջ, որովհետեւ ոչ հայերէն և ոչ ալ թուրքերէն գիտնալ կը ձեւացնէի. կառավարը սկսաւ արագ քշել կառքը: Բանկալթիի առջև յանկարծ երկաթի ձողերով զինւած տաճիկ թուրումպաճիներու խումբ մը

մօտեցան կառքիս ու սկսան դիտել և որովհետև ես եւրոպացի էի ու իրենց մօտենալովը բնաւ չվերջանայ, անցան ու ճամբանին շարունակեցին. նոյն դէպքերը պատահեցան նաև ճամբուն, դաջտերուն մէջ ձիաւոր զօրքերու կողմէ:

Հասանք Թարապիս, չեմ գիտեր ինչ կասկած ունեցաւ կառավարը իմ վրայ՝ մէկէն ի մէկ կանգ առաւ ու ըսաւ.— «Ես քեզ չեմ կրնար տանիլ դեսպանատունները»: Անմիջապէս վար իջայ, վճարեցի ու ճամբու դրի. պարտաւորեցայ Տիմա դիմել տաճիկ կառավարի ծառայութեան ու անոր միջոցով կատարել ինձ վրայ դրած պարտականութիւնը: Պարտք կը համարիմ այստեղ ըսել, որ շատ հաւատարիմ կերպով զիս առաջնորդեց:

Գեսպանատուները զիս սիրով ընդունեցին, երբ ամենէ վերջ կը գտնուէի Աւստրիական դեսպանատունը այդ միջոցին կին մը այցեւորումս մը ձեռքին ներս մտաւ լալով—պոռալով՝ «ամուսինս, ամուսինս», այդ ժամանակ ես պոստուէր կոխեցի ու «քօնսիւլ տ'արմենի» անունը վաստակելով հեռացայ: Այդ գիշեր անցուցի իմ բարեկամներէն մէկուն տունը:

Հետեւեալ առաւօտ, հինգշաբթի շոգեմաւ նստայ ու անցայ Վալաթայ, տղերք արդէն պանքէն դուրս եկեր էին. ոչ բաց խանութ կար և ոչ ալ մարդ, այլ միմիայն ձիաւոր զինուորներ ու թիւրքեր, որոնք խուճաբ—խուճաբ կուգային այցելել, Վալաթիոյ աւերակ դարձած խաները ու խանութները նաև պանքը. տեսնելով պանքի վիճակը մէկ մէկու կըսէին՝ «կիւզէիմ պանքը խարապ էթալիէր» (գեղեցիկ պանքը աւերակ դարձուցին): Անկից անցայ Պոլսոյ կողմը, ան տեղ ալ շատ խանութներ թալանի տրւած ու մի քանի խաներ պաշարած էին զինուորներով:

Ո՛ր էր մէկ օր առաջւայ ուրախ Պոլիսը, հիմա տըխուր, ամայի ու դատարկ էր: Վէսօրին յայտարարուեցաւ, որ «վեհափառ սուլթանի շնորհիւ խաղաղութիւնը պիտի հաստատուի» ու սկսան Բերայի մէջ խանութի փեղկերը կիսով բանալ. բայց ատոնք անհիմն սնտոսի յոյսեր էին: Վէս օրէն մի քանի ժամ վերջ, յանկարծ Վալաթայ—Սարայի պահականցի դէմն ուսմբեր նետեցան, սարսափը մեծ էր, պահականցի դէմ գտնուող դեղագործն ու իր երկու աշակերտները ձերբակալեցան, կարծւելով որ դեղագործն է պատրաստողը ու աշակերտներն են նետողները:

Ժողովուրդը ցիրուցան իրենց տունները քաշեցան, ոչ ձայն կար և ոչ ալ երթալ—գալ. այն ատեն շնորհիւ յեղափոխականներու անդորրութիւնը տիրեց...

Միւս օր, ուրբաթ, սուլթանի իրատէով կը յայտարարէր՝ թէ խաղաղութիւնը վերահաստատուած է, բայց երբ Պոլսոյ Գաշնակցական Վեդրոնական Կոմիտէն տեսաւ, որ դեռ խուճանը կը շարունակէ իր ընթացքը, իր յայտնի սպառնական նամակը գրեց դեսպաններու, որով երկու ժամ միջոց տալով՝ կառաջարկէր դադարեցնել ընդհանուր կոտորածը ու բանտերու մէջ կատարուող տանջանքները և այլն: Եւ որովհետև երկու ժամը անցաւ և ոչ մի փոփոխութիւն չէր նկատուեր, ուստի հրահանգ տրուեցաւ մեր տղայոց, որ Սելամլըքէ վերադարձող զինուորներու վրայ ձգեն ուսմբեր, որ իրենց տրամադրութեան տակ ունէին առաջուց: Մեր տղերք շատ ճշգրութեամբ կատարեցին ու իրարու

ետեւ նետեցին մի քանի ուսմբեր. անմիջապէս դէպքին վայրը հասայ, զինուորները անմիջապէս պաշարեր էին տունը, կոտորեցին դռները ու ներս մտան, տղաքներէն մին յաջողէր էր փախիլ, իսկ միւսը՝ որի ձեռքը ուսմբի պայթումէն կտրուած էր՝ ձերբակալեցաւ. պահականոց տարին տղան. այնտեղ կսկսին տանջանքներ տալ խոստովանցնելու համար՝ թէ որոնք են իրենց առաջնորդողները ու ուսմբեր տուողները. տղան կը պատասխանէ՝ «թէ զիս սպաննէք, կախէք ու նոյնիսկ կազով ալ պրէք, դարձեալ ո և է գաղտնիք չէք կարողանար ինձմէ խմանալ. սակայն լաւ գիտցէք, քանի որ հայ մը կայ, ձեղի հանգիստ կեանք չկայ»: Կը կարծուի որ բանտին մէջ սպաննած են տղան:

Հետեւեալ օրը, շաբաթ՝ տեսայ որ Բերայի ու Վալաթայի մէջ մի քանի խանութներ բաց էին ըրեր, կարծելով թէ յեղափոխականներն ալ յոգնած են... չէ, ժամը տասն էր, յանկարծ խանութները սկսան գոցել, ժողովուրդը սարսափահար պոռպոռալով կը վազէր դէս ու դէն, արդէն մեր քաջերը Վաղաթիոյ մէկ քանի տեղերէ սկսեր էին զինուորներու վրայ կարկուտի նման տեղացնել ուսմբերը: բաւականին մեծ կորուստ մը զինուորներուն տալէն յետոյ, երբ ուսմբերը կը հասնին, տղայքը կը ձգեն և կը հեռանան: Զինուորները կարծելով, թէ տղայք նոր պատրաստութեանց ետեւ են՝ կսկսեն հրացանաձգութիւնը պատուհաններու վրայ, որպէսզի տղերքը չկարողանան մօտենալ պատուհաններուն, երբ կը տեսնան թէ որ և է անձ մը չի մօտենար պատուհանին, այն ատեն դռները կոտորտելով ներս կը մտնեն, սակայն և ոչ մէկը կը գտնեն, բացի մի քանի խեղճերէ, որք այդտեղ ապաստաներ էին: Տաճիկ զինուորները բաւականին ճարպիկ են հրացանով ապակիները փշրելու և շէնքերու վրայ նշաններ թողնելու մասին:

Այսօր էր, որ տաճիկ հասարակութիւնը հասկցաւ թէ յեղափոխականները իրենց դէմ որ և է ատելութիւն չունին, այլ միմիայն կառավարութեան դէմ. մինչև իսկ իրարու խորհուրդ կուտային չանցնիլ այն փողոցներէ, ուր զինուորներ կը շրջէին առարկելով, թէ հայերը միայն զինուորներուն վրայ ուսմբեր կը նետեն:

Քրամլէյի մէջ տաճիկ սպայ մը հայհոյելով կը պատմէր իրենց զինուորներու ապուշ արարքներէն մին: Մզկիթի մը դռան մօտ մօլլայ մը տեսնելով, կը կարծեն թէ ծպտեալ հայ յեղափոխական մ'է, անմիջապէս հրացանի կը բռնեն, բայց երբ կարծւած յեղափոխականը գետին կը փուլի «այլահ հքպէր» կը բղաւէ, զինուորները անմիջապէս կը հասնին մեռելալի մօտ և կսկսին անոր քղանցքները համբուրել:

Կիւրակի, երբ տեսան, որ մինչև կէսօր ո և է դէպք չպատահեցաւ, սկսան կէսօրէն վերջը քաֆէները բանալ, (Չմոռնամ աւելցնել, որ մինչև այդ օրերը թատրոն, երաժշտութիւն և այլն բոլորը դադարած էին), քաղաքապետական պարտէզին մէջ սկսան նազել, սակայն եւրոպական ժամը 8 1/2-ին պարտէզի դիմացի շէնքէն՝ ուսմբ մը նետուելով կը սպաննէ երկու լրտես և մէկ ոստիկան և կը վերաւորէ երեք հոգի. անմիջապէս ժողովուրդը սարսափահար կը ցրուի և բոլոր քաֆէները կը գոցուին, նազածուները տեսնելով, որ յեղափոխականներու ուսմբի ձայնը իրենց թրոմբէթներէն աւելի զօրաւոր է, գործիքները հոն թողնելով

կը փակէին: Այդ օրւան ուսմբը տարբեր տեսակէն էր, վրան գրած էր կարմիր գրերով հետեւեալը « A bas la Turquie! Vive la liberté! » այս կողորդ ոստիկաններու ձեռքը ինչալով, կը կարծեն թէ պատրաստողի անունն է վրան գրած, մեծ գիւտ մը գտնողի պէս կերթան դէս ու դէն՝ ցոյց տալ ու երբ կը տեսնեն, որ գրած է «կործանի՛» Տաճկաստան, կեցցէ՛ աղատութիւն» այն ժամանակ գլխիկոր ետ կը դառնան:

Երկուշաբթի Մեծ-Ոճրագործի գահակալութեան տարեդարձն էր: Գեսպանները մերժեցին լուսավառութիւն ընել: Տաճիկ կառավարութիւնն ալ կարծելով, որ մեծ յուզումներ տեղի կունենան, անմիջապէս ժողովուրդին յայտարարեց, որ ոչ Առաքիտի վրայ՝ երթեկութիւն ըլլայ գիշերը և ոչ ալ պոստով թաղերու մէջ, արդէն շատ քիչ տեղեր լուսավառութիւն կար, որոնք ազատ լոյս մը միայն կը սփռէին՝ հոգեւորքի մը հէքի նման: Այդ հազագիւտ լուսավառութիւն ընողներուն մէջ կը գտնուէր նաև պարոն դոկտոր Խորասանձեանի տունը...

Ուրիշ տարիներ, որ Պոլսոյ այլ և այլ թաղերու մէջ՝ ռւբախութեան, ցնծութեան ձայներ կը լսէին, նամանաւանդ Երլորդ-Քէօշքի մէջ, ուր բնակող արիւնարբուն, չէր գիտեր թէ ինչ միջոցներով հարեմի հարիւրաւոր կիները զարձացնել տայ, այս գիշեր ամեն տեղ մեռելական խորին ու տխուր լուութիւն մը կը տիրէր:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ր Ա Պ Ի Գ Ո Ն Ի Ց

3/15 օգոստոս 96 թ.

Համախառնները Պոլիս սկսած են գնալ: Հայաստանը արիւնով ու կրակով շաղախող այդ գազանները ուռած, գինովցած՝ ձեռք բերած արատալի յաջողութիւններէն, այս անգամ կը գնան դէպի Առաքիտ, իրենց բարեխնամ հօրը, մարդասէր Համիդին գիրկը նետելու, աֆէրին ստանալու համար:

Այո, Պոլիս կանցնին ատոնք զինուորական-քաղաքական խոշոր պատիւներով, ծառայելու մեծ պոնականոցի տնտեսի, արիւնարբու Համիտին:

Լիկել անթիւ հայ կոյսեր, սպաննել մարդիկ, քանդել հրդեհներ աներ, հասարակաց հիմնարկութիւններ, ամայացնել դաշտեր և առօք փառօք մարդասէր աշխարհի պարծանքին համար հիւրասիրել շայտութեան քաղաքին մէջ: Արժանաւոր վարձատրութիւն չէ՛ այս:

Ճիշտ է, ասոնց գալովը նոր ու ծանր պատահականութիւններ սուր չեկան, բայց թէ ինքնի որ մասը նախ քաղաք պիտի մտնէ՝ ի վէճով անանկ բորբոքեցան, որ քիչ մնաց իրարու միս ուտէին. և կուի ատեն մինչև որ 10 քիւրդ անկենդան գետին չինկան ու 5 հատ ալ չլիրաւորեցան հաշտութիւն դուրս չեկաւ: Որոշումը այն եղաւ, որ 610 քրդերու կէսը և 190 հեծեալ արաբները (48-ը նիզակաւոր)՝ յուլիս 29-ին քաղաք մտնեն, իսկ մնացածն ալ յաջորդ օրը բայց որովհետև ասպետներու մեծ փափագն էր գնացքին ճակատը գրաւել՝ ետքը մնացած զինուորներուն լոկ բաժին ինկաւ զիրար հրձիկելով վազ գալ: Ասանկ անկարգութիւններ արդէն արտասովոր չեն և մենք մեր կողմէ բնաւ նպատակ չունինք սուլթանին սիրելի հե-

ծելագնդին կարգն ու սարքը քննադատել: Բանը այն է, որ այդ յելուզակները քաղաքին ամեն կողմը տարածելով, սկսան յոյն և հայ առևտրականներէն առանց վճարումի վաճառք խլել—մինչ ներկայ գտնուող ոստիկանները փոխանակ արգիլելու՝ դժգոհ չէմք մը ցոյց կուտային քրիստոնեաներուն և միւսներուն հաճելի դառնալու համար ալ ոչ մի տգեղ միջոցներէ չէին հրուշանար: Փողոցի մէջ քրդերը, երբ ոչ մահամեղականի մը հանդիպէին, կը բռնէին ու կը հարցնէին՝ «հայ ես թէ յոյն», մի քանի տներ ալ մտան, բայց նշանակելի փաստներ չհասցուցին:

Օգոստոս 1-ի երեկոյեան, ժամ 5/12-ին (ը. ե.) քրդական հրոսը իրենց ձիերով, արդէն զեմեղած էր Օսմանեան երեք շոգենաւերու մէջ: «Կիւզէլ-Սարայ» զինուորանոցէն նւազարաններով ողջերթ կը մաղթէին՝ բարբարոսի դրօշակը շարունակ կելեկէր և մեզի ծանօթ գազանները իրենց խապոտ վայրենի գոչումներով «փատիշահ» չօք եաշայ՝ կաղաղակէին: Մուհամմեդի զաւակներուն մէջ արտակարգ ցնծութիւն մը տիրած էր, շաները բերանաբաց հիացած աչքերով կը դիտէին այդ նետարանը:

Լուութիւնը հազիւ թէ պահ մը տիրած էր, իսկոյն ուսուսկան զրահաւորէն «Համիդիէի մարշը» լսելի եղաւ, չէինք ուզեր հաւատալ առաջին անգամ: Ճիշտ էր, այնտեղ բոլոր զինուորական ուսուսկանները կարգաւ շարեւ՝ յարգալի բարեկներ կը մատուցանէին ներքինապետի սաներուն և արեւելքի քրիստոնեաներու պաշտպան յորջորջուող ցարի դրօշը քանի՛ անգամներ գլուխ ծոց մարդակուլ գազաններու առաջ:

Մեզ կը թւի թէ դիպլոմատիայի համար ամօ թը իր շըջանը բոլորովին անցուցած է—տեսնել արեան վտակներ, հրդեհներ, տեսնել մահ, բանտ, աքսոր, տեսնել կուլտուրական աղգերու իսպառ կործանումը, բնաջինջ լինելը և դեռ խուսկ ծխել այս ամեն շարեաց հեղինակին ոտաց առաջ:

Ի՛նչ գահալիժումի ի՛նչ անկում: Անիրաւներ, գոնէ մի՛ ծածկէք դուք ձեզ մարդասիրութեան դիմակին սակ: Այսօր բիրտ ոյժը ձեր ձեռքը գտնելով, ոճրագործի, մարդանպանի դեր կը կատարէք, ձեր քմահաճոյքին համաձայն, սուրի և կրակի կը մատնէք խաղաղ անտեր ժողովուրդները: Ամէջէք քիչ մը լերբ բռնակալներ:

Ուրիշ բան չենք մաղթեր այդ բռնակալներուն, մարկային արդարութեան վրէժխնդրութիւնը միայն...

Մենք մեր նշանաբանէն չենք շեղիր բնաւ: Ի՛ զուր բռնակալ-ոճրագործները մեր ձայնը կուզեն խեղդել մենք պիտի կուրինք, պիտի գոռանք, ու պիտի կրկնենք, անդադար աղատութիւն:

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ի Ց

10/22 օգոստոս 96 թ.

Երկուշաբթի (յուլ. 3-ի) կէսօրէն կսկսի կոտորածը: Հալիմ Էֆէնտի կոչած հազարապետը, որ նշանաւոր եղած էր Սասունի և Սըրդի կոտորածներին մէջ իր ըրած շահատակութիւններով և որուն յանձնաւճ

էր Այգեասանի պաշտպանութան գործը, խուճը մը զօրքով Արարուց հրապարակէն անցնելով դէպի Կլոր-Գար կոչւած թաղը, կը յառաջանայ և հայոց թաղերուն մօտենալուն պէս՝ խուճը կը կեցնէ, կը հրամայէ խմբովին կրակ ընել: Բազմաթիւ հրացաններ միաձայն կորոտան: Դա նշան էր, որով պիտի սկսէր վաղուց ի վեր այնքան տենչանքով սպասուած «Սուրբ Գործը»:

Իսկոյն քաղաքի բոլոր թրքաբնակ թաղերէն կատաղի թիւրք խուճանը հրացաններով, դաշոյններով և տապարներով զինուած՝ անպաշտպան հայ տուններու վրայ ընկան և սկսան անխնայ ջարդել, փշրել, կոտորել:

Գիշերը կը դադարի շփոթը, բայց յաջորդ առաւօտ նոր սաստկութեամբ կը վերսկսի. թիւրք խուճանը կսկսի յառաջանալ դէպի շատ մը հայաբնակ թաղեր, բայց այժմ բուռն ընդդիմադրութեան առաջ կը փակուի. հայեր իրենց աներու մէջ ամրացած՝ ամեն կողմէ կրակ կընեն և չեն թողուր, որ թշնամին քայլ մ'աւելի առաջ անցնի: Նախորդ օրւայ կոտորածէն կիներն և մանուկները հիւպատոսների առաջնորդութեամբ հաւաքուած, կուգան հայոց թաղերը կապաստանին և հայերը այդ օր գրեթէ մէկ անձի կորուստ կունենան: Արագայ վանահայր ԳԱՆԻԷԼ ՂԱՐԴԱՊԵՏ փողոցի մը մէջ, պահականոցէ մը ոչ հեռու կապանկի զինւորներէ (գիակը փողոց կը մնայ, շունները կը յոշտեն, երկու օր վերջ հազիւ կը վերցնի):

Չորեքշաբթի (յուլիս 5-ին) թիւրք խուճանի վրայ կուգան կաւելանան նաև քիւրդեր և համդիւաններ: Նոր յարձակում բուռն սաստկութեամբ, բայց ինքնապաշտպան հայեր արիութեամբ կը դիմադրեն. շատ տանիքներու վրայ պատնէշներ շինած էին, արդէն փողոցներու մէջ ալ ծառեր կտրելով՝ ճամբաները ձիաւորաց համար անտանելի դարձուցած էին: Թշնամուն անկարելի կը լինի ոչ մէկ հայաբնակ թաղի մէջ մուտք գործել: Այդ օրը կուր կը շարունակուի մինչև իրիկայ ժամը: Պահ մը կընդհատուի, ապա նոր սաստկութեամբ կվերսկսուի. ամբողջ գիշերը հայերը անընկճելի կը մնան. քիւրդերու և թիւրքերու դիակները կը վերցնին կուռն վայրերէն:

Հինգշաբթի (յուլիս 6-ին), կուր նոյնութեամբ կը շարունակուի: Նոր քիւրդեր և համդիւաններ 7-10,000 կուգան, կաւելանան յարձակող խուճանի վրայ: Ամենք կը խօսէին՝ թէ համդիւաններու թիւը ի մօտոյ 15,000 պիտի բարձրանար: Չօրքերն ալ որ մինչև այն ատեն անպաշտօն կերպով խառն կը գործէին խուճանի և քիւրդերի հետ, պաշտօնապէս հրաման կատանան կրակ ընել. ապա տամբն երօւն վրայ: Հայեր անվահեր պաշտպանողական դիրք կը պահեն և անընկճելի կը մնան առանց կորուստ մը տալու, թշնամին միայն կառնի իր դիակներ և կըկրկի:

Պարզ է թէ հայերի այս յաջողութիւնը ինչ ոգեւորութեամբ և աշխոյժով կը սրտապնդէ զամենքը և միւս կողմէ ինչ լքում և յուսահատութիւն կը պատճառէ թշնամուն:

Այդ օրը կէսօրէն սկսեալ իրերը նոր կերպարանք մը կստանան:

Այստեղի անգլիական հիւպատոս Ալիքամս տեսներով, որ հայոց այս անկուն ընդդիմադրութիւնը կրնայ խնդիրը երկարաձգել և թերևս իր տեսակէտով անսխորժ հետևանքներու տեղիք տալ մէջ մտաւ, այցելեց

անպաշտօն կերպով՝ ինչպէս հայոց, նոյնպէս թիւրքաց բռնած քանի մը դիրքեր, ուսումնասիրեց իւրաքանչիւրի կարողութիւնը և փութաց խնդրոյն վերջ տալ որ և է եղանակաւ:

Հաւատարիմ պաշտօնեայ իր կառավարութեան նենգամիտ քաղաքականութեան ամեն ջանք ի գործ դրաւ հայոց այս օրինաւոր ինքնապաշտպանութեան գործը անտեղի ապստամբութիւն մը նկատելով, զիջումներ ընել հայոց տալ և գործը կարգադրել համաձայն տեղական կառավարութեան պահանջներու: Եւ իր նըպատակին հասնելու համար ալ մի շատ յարմարաւոր գործիք գտաւ, այն է ամերիկացի բողոքական միսիօնար յաթըր Ռէյնոլդս, որ վերջերս թիւրք կառավարութեան և միսիօնարութեան միջև լարուած յարաբերութիւնները բարւոքելու գեղեցիկ միջոց մը երբէք ձեռքէ չպիտի թողուր:

Ալիքամս, յաթըր Մ. Ռէյնոլդսի միջոցաւ և անձամբ ալ ուրիշի մը խօսելով, լուր ղովեց ինքնապաշտպան հայերու երեք պետերուն և տեսակցութիւն մը առաջարկեց, յայտնելով թէ ինքը վեց պետութեանց ներկայացուցիչ է, որի հաստատութեան գրաւոր ապացոյցներ ունի իր ձեռքը:

Հայերը շատ կը վարանին, բայց վերջապէս տեսակցութիւն կը որոշեն յաջորդ ուրբաթ օրւայ համար՝ նոյն ուրբաթ գիշերը կը շարունակուէր կուր, թըշնամին քանի մը կէտերէ միահամուռ կրակ կընէր, թէև առանց ոչ մի յաջողութեան:

Ուրբաթ օր (յուլիս 7-ին) ընդմիջաբար կուր դարձեալ կը շարունակուի: Նոյն օրը կէսօրէն առաջ տեղի կունենայ ժամադրուած տեսակցութիւնը, մէկ կողմէ Ալիքամսի և Ռէյնոլդսի, միւս կողմէ 3 հայ պետերու միջէն. անգլիական հիւպատոսը կառաջարկէ, որ այդ երեք անձինք 10 զինեալներով իրեն յանձնուին այն պայմանով, որ ատոնք անվտանգ իրենց տեղն ուղարկին և կարգ ու խաղաղութիւն վերահաստատուի երկրի մէջ: Հայերը չմերժեցին, բայց պահանջեցին, որ այդ առաջարկը չէ թէ միայն անգլիական հիւպատոսի, այլ նաև տեղւոյս միւս հիւպատոսներու կողմանէ ի միասին դուր իրենց:

Ալիքամս յայտնապէս կուգէր այս խնդիրը ինքը միայնակ կարգադրել: Նախորդ օր նա ընդունած էր հեռագիր մը, որ կը ծանուցանէր թէ Անի մէջ Փրանսիական հիւպատոսութիւն ալ հաստատուած է և թէ տեղւոյս կաթողիկ միսիօնար Պէր թիւրք ա ն ս նշանակած է այդ պաշտօնին, բայց նա փութաց իրեն հետ առնելով բերել միայն պարսից հիւպատոս Միրզա-Հիւսէին խան և Ռուսաց հիւպատոսարանի թարգման Կարապետ 2 ի լ ի ն գ ա Ր Ո Վ (հիւպատոս Ալադի մի Թիֆլիզ գացած էր 2 շաբաթ առաջ):

Ինչպէս առաջին, նոյնպէս և այս երկրորդ տեսակցութեան ներկայ էր հայոց առաջնորդ գերապատիւ Տէր-Սահակ վարդապետ: 3 հայ պետեր իրենց հետ ունէին երկու երկու զինակիրներ:

Այս անգամ առաջարկը փոխուած էր, 10-ի փոխարէն 60 զինեալ պահանջուեցաւ 3 պետերու հետ: Ատոնք հիւպատոսներու երաշխաւորութեամբ կառավարութեան պիտի յանձնէին և բարձրագոյն ներողութեան պիտի արժանանային և երկրի մէջ կարգ պիտի վերահաստատուէր: Հայ պետեր դարձեալ չմերժեցին

սկզբունքով, միայն թէ մեզ միջոց տւէք ըսին, որպէսզի կարենանք համոզել յանձնել այդչափ անձ, մենք մեր անձերու միայն պատասխանատու ենք: Եւ 24 ժամ միջոց տրւեցաւ այն խոստովով, որ նոր յարձակում չլինի մինչև հայոց վերջնական պատասխանը:

Բայց դեռ ժամ 8-ը հազիւ էր անցել և ահա շաբաթ դիշեր (յուշիս 8-ին) թնդանթներ ըսկսան որոտալ, հայոց բռնած դիրքերը կսկսին ուժակոծել: Կատաղի էր կռիւը, ոչ նւաղ կատաղի և դիւցադնական էր հայոց ընդդիմադրութիւնը. թշնամոյն դիակները շուտ-շուտ կը վերցւէին, կուռղ հայերէն երկու անձ միայն նահատակեցան, վերաւոր մէկ հատ. եղաւ ժամանակ իսկ, երբ թշնամին թնդանթներ փողոց թողուց և փախաւ. հայեր առանց դժարութեան ատոնք ձեռք ձգել կրնային, եթէ չկասկածէին թէ դաւ մը չէ այդ, որ կը լարւի զերեսք դիրքերէն վար բերելու համար:

Հայեր ամբողջ 12 ժամ իրենց բռնած դիրքերու մէջ կընդդիմանան այդ ուժակոծութեան: Կատաղի էր կառավարութեան զայրոյթը: Հիւպատոսներու և միսիօնարութեան կը ծանուցի բերդ քաշել և նոր մեծ թնդանթներ վար կիջուցին բերդէն, Այգեստան բերելու համար: Անգլիական հիւպատոսը, որ ապստամբ հայերն ընկձելու համար ինք խորհուրդ տւած էր կառավարութեան, իբրև միակ միջոց՝ նախ զօրք, ապա թնդանթ գործածելու և որ մինչև իսկ իբրև թնդանթաձիգ սպայ զանազան հրահանգներ տւած էր հրետանեաց գործածութեան մասին, կը ջանայ համոզել իր պաշտօնակիցներ և միսիօնարներ կամ ընդունիլ կառավարութեան հրահարը և բերդ քաշել և կամ բոլորն ի միասին համախմբել առանձին տեղ մը և զերծ մնալ ընդհանուր և սուկայի կոտորածէն:

Այդպէս ալ պիտի լինէր, եթէ ի մասնաւորի ուսաց հիւպատոսի թարգման Կարապետը բացարձակապէս չընդդիմանար, յայտնելով, որ ինքն պարտաւոր է իր պետութեան դրօշակին տակ միայն փչել իր վերջին շունչը:

Հիւպատոսներ և միսիօնարներ իրենց տներ քաշեցան, հազարաւոր ժողովուրդ անոնց դրօշակներու տակ ապաստանեցաւ, իսկ կռիւը կը շարունակէր կատաղաբար, թնդանթներ անընդհատ կորոտային:

Ուժակոծութեան հետ սկսաւ նաև հրծիգութիւն, թնդանթները ուժակոծելի հետ հրդեհներն ալ արձակել սկսելով՝ հանգեցուցին այն տուններ, ուր հայեր դիրք բռնած էին. ասոր վրայ միայն է, որ դժբախտ մարտնչողներ կը հարկագրւին նահանջիլ: Հրդեհ և ուժակոծութիւն աստիճանաբար աւելի շարունակեցաւ մինչև երեկոյ: Հայոց բռնած դիրքեր միշտ հրդեհեցելով, հայերը կը հարկագրւին միշտ տեղի տալ և թըշնամին կը յառաջանայ: Աերջապէս կը համոզին, որ ի զուր է այլևս դիմադրել և եթէ շարունակի այսպէս, քանի մը ժամէն ամբողջ քաղաքը մոխրակոյտ մը կը դառնայ:

Կուռղ հայեր հիւպատոսարանաց միջոցաւ կը յայտարարեն կառավարութեան, թէ իրենք զէնքը վար կը դնեն և նոյն օր իսկ քաղաքէն դուրս կելլեն:

Եւ իրօք, նոյն դիշեր (շաբաթէն կիրակի, յուշիս 8-9) 1500-ի չափ երիտասարդներ զինեալ և թէ անգէն դուրս կուգան Այգեստանէն երեք պետերու առաջնորդութեամբ և ընդ կը բարձրանան, ոչ որ չի հա-

մարձակիր անոնց դէմ ելնել կամ ետևէն երթալ:

Այգեստանի ամբողջ հայ ժողովուրդը ամփոփուած էր 5 կէտերու վրայ՝ Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Պարսից հիւպատոսարաններ, կաթօլիկ ու բողոքական միսիօնարաց կացարաններ և անոնց դրացի տուններ, որոնց բոլորի վրայ կը ծածանէին օտար պետութեանց դրօշակներ: Իսկ անպաշտպան քաղաքը մատնեցաւ զօրքերու, համրիականներու և թիւրք, քիւրդ ու գնչու խուժանի անխնայ աւարառութեան և հրծիգութեան: Այս վիճակը տևեց ամբողջ 2 օր (կիրակի և երկուշաբթի յուշիս 9-10): Կիրակի Ղիլիմաս և Ռէյնօյս հանրագրի օրինակ մը պատրաստելով, Սաղէդդին փաշային կը ներկայացնեն, նա չի հաւանիր, կը փոխեն, երկրորդն ալ չի հաւանիր. երրորդին հազիւ կը հաւանի և կը կանչին հայ մեծամեծներ ստորագրել կը տրւի և սուլ թանին կուղարկւի: Այդ հանրագրի մէջ հայեր Սաղէդդին փաշայի անձնաւորութեան մասին կարգ մը գովեստներ տալէն վերջ կը խոստովանէին, որ իրենց մէջ դրսէն եկած գրգռիչներն էին, որ պատճառ եղան այս ապստամբութեան և տեղի տւին կարգ մը շփոթութեանց և այժմ, որովհետև հեռացել են այդ չարագործները, ուստի կը խնդրեն բաւական համարիլ այս պատիժը և կարգ ու խաղաղութիւն վերահաստատել ևայլն ևայլն...

Ղեհ. սուլթանի բարձրագոյն կոմսերը հասած էին իրենց նպատակին, հայոց իսկ հաստատել տւած էին թէ իրենք պատճառ եղան այս շփոթութեանց: Բայց կարգ և խաղաղութիւն վերահաստատելու համար կարևորութիւն չունէր այդ խոստովանութիւն:

Կողպուտը շարունակեցաւ և Այգեստանի մի քանի փողոցներ միայն զերծ մնացին կողպուտէն, մնացեալ ամբողջ մասը, որ կը պարունակէր շուրջ 3000 հայ տուն իսպառ կողպուտեցաւ: Այրւեցան 600-է աւելի երկյարկ կամ եռյարկ մեծ տներ: այրեցին Յայնկոյս-Չորոց, Սուրբ Յակոբայ և Հայկավանուց եկեղեցիներ իրենց կից դպրոցներով և շէնքերով հանդերձ. ամբողջ Յայնկոյս-Չորոյ գեղեցիկ ու բանաստեղծական փողոցը, ուր կը գտնէր նաև Հայրիկի ծննդավայր բնակարանը, իր կից փողոցներով մէկտեղ մոխրակոյտ մ'է այսօր:

Թիւրքերը իրենք ևս կը զարմանան իրենց տարած կողպուտի ու հարստութեան վրայ, յինչ ապերախ ժողովուրդ է հայը, կըսեն, այսքան հարստութիւն դիզել շնորհիւ մեր կառավարութեան, տակաւին դժգոհ լինելով: 1 միլիօն օսմ. ոսկիէն աւելի կը հաշւեն Այգեստանի տւած նիւթական կորուստը, առանց հաշւելու այրած տուների արժէքը:

Այս ամենը տեղի կունենան Այգեստանի մէջ, իսկ քաղաքամէջ կը պաշտպանւի Չէրքէզ հազարապետ Էմին. աղայի շնորհիւ: Մինչդեռ Այգեստանի մէջ հազարապետ Հաշիմ էֆէնդին կը պոռար խուժանին՝ «օ՛ն, զաւակներս, կոտորեցէք առ այժմ, կողպուտը վերջէն», անոր պաշտօնակիցը՝ Էմին աղան իր զօրաց կրակ ընել կուտայ թիւրք խուժանին վրայ, որ շուկային վրայ յարձակել կուզէր և 2 անձ սպանել կուտայ, մի անձն ալ ինքն անձամբ կսպանէ, և իր այս կորովի ընթացքը կը սասանեցնէ զամենքը և մինչև ցարդ գրեթէ անվտանգ կը պահէ շուկան և ամբողջ քաղաքամէջը. քաղաքի այդ մասին մէջ մինակ 15-ի չափ հայեր կան սպանուած և 120-ի չափ խնուածներ

Հազիւ կողոպտած, գաղտագողի ետներէն ծակելով:

Երկուշաբթի, յունիս 10-ին աւերիչ խուժանը կը հասնի մինչև հիւպատոսներու թաղերը: Ռուսաց հիւպատոսարանի դիմացի աներէն շատերը, մինչև իսկ դըրացի քանի մը տուներ կողոպտելէ զատ, կայրւին իսկ: Կացնի հարւածներով խորտակել կուզեն հիւպատոսարանի քովի տուներէն մինը, ուր ապաստանած էին հազարաւոր անձինք՝ և որուն վրայ կը ծածաներ ռուսաց դրօշակը, բայց չեն յաջողիր և հազիւ յետ կը քաշին:

Այդ օր առաւօտ, այս սոսկալի արհաւիրքի միջոցին անգլիական հիւպատոսարանէն և ամերիկ. միսիօնարաց տուներէն ու պարտէզներէն Վլիլիամսի և Ռէյնօլսի ձեռամբ կը ջնկէին, դուրս կը հանւէին ամեն արու անձեր և կը պահէին միայն կիներ ու տղաներ:

Յայտնի էր արդէն, թէ կոտորածի հրամանը գլխաւորապէս արական սեռին համար էր:

Երեւակայեցէք, թէ քանի՛ քանի՛ներ առ ահի թողին ու փախան, ջըհոններ, դաշտեր ու լեռներ ապաստանեցան, իսկ եթէ ատոնցմէ քանիներ կրցան ազատիլ մահանէ, այդ Աստուած գիտէ միայն:

Այդ երկուշաբթի, կոտորածի 8-րդ օրը կէսօրին, կը փչեն մայնաբոսի (հանգստեան փողը), աւարառութիւնը և հրդեհը կը դադարին, հայաբնակ թաղերը զինուորական շրթայի տակ կանուխն, մի քանի օր ալ ապահովութեան այդ պահապանները կը շարունակեն խուժանի պակաս թողածը: Այժմ վերջապէս մի քիչ կարգ և խաղաղութիւն վերահաստատուած կերևի, բայց հայերը՝ սորաչէնի շրջականերէն և հիւպատոսներու տուներէն չեն կրնար հեռանալ ամեն տեսակ մասնաւոր գէպքեր անպակաս են:

Տակաւին թիւրք մոլեռանդութիւնը հակեալ չի երևիր, վասնզի նախ որ դիմադրանքի ձեռք չեն կտրուցան և երկրորդ, թէև հայոց տած անձի կորուստ 1000-ի չափ է, բայց իրենց՝ թիւրքերու կորուստն ալ 500-ի մօտ է: Այնուամենայնիւ մեր տւած կորուստը միայն քաղաքի այս կոտորածն ու կողոպուտը չէ, մեր գիւղերու վիճակն է ողբալի...

Գաղաքի աւարառութենէն վերջ այստեղէն մեկնող քիւրդերը և համիդները չարիք չմնաց, որ չհասցընէին անպաշտպան գիւղերուն. շուրջ 200,000 հայ ազգաբնակչութիւն ունեցող Վասպուրականի ամբողջ գործող բազումները ջլատեցան, փձացանք մի քանի օրուայ ընթացքի մէջ:

Այս շաբթուն կուսակալ նազըմ փաշան հրաժարական տալով՝ ընդունեցաւ և տեղը առ ժամապէս նշանակեցաւ ն. վեհ. բարձրագոյն կոմիտէի Սաադէդդին փաշան:

Զինուորական ատեան մը կազմուած է այժմ՝ ապըստամբներ և չարագործներ գտնելու և պատժելու համար:

Տեղւոյս կաթօլիկ միսիօնարներէն Պեր-Գիւֆրանս նշանակուած է Քրանսիական դէլէկատ:—Երկու օր առաջ ալ ռուսաց հիւպատոս Վլադիմիր տեղա հասաւ:

Առայժմ կատարեալ անստուգութեան մէջ ենք. թէև առ երեւթապէս հանդարտութիւն կըտիրէ, բայց կարելի չէ վստահիլ: Գիւղերէն հետզհետէ հասնող լուրերն ալ շատ սրտաճմրկ են:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե ր

(ԵՆՐՈՊԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐՈՅ)

—Պետութիւնների ներկայացուցիչները ամենամանրամասը կերպով հերքում են այն բոլոր փաստերը, որոնցով Բ. Գուռը ձգտում է արդարացնել իրեն և աղաւաղել իրողութիւնը: Նրանք ապացուցած են համարում, որ քաղաքական և զինուորական պաշտօնեաները դիտել են անտարբեր աչքերով կատարուած խժդժութիւնները և մինչև իսկ գործօն դեր են խաղացել: Գետապանները դիտել են տալիս նոյնպէս, որ հայերին հայածող ամբոխը պատրաստուած և կազմակերպուած էր նախօրօք:

—Կոտորածները քննելու համար նշանակուած յանձնաժողովը, որը միևնոյն ժամանակ իբր արտակարգ մարմին՝ դատ պէտք է բանայ խառնակութիւն առաջ բերողների դէմ, շարունակեց երկէ իր գործը: 143 հոգու (տաճիկներ ու հայեր) մեղադրական թղթերը յանձնած են դատաստանական ատեանին:

—Սեպտ. 4-ին.—Արժանահաւատ աղբիւրների համեմատ՝ դիպլոմատիական մարմնի մի քանի անդամները վկայ են, որ տաճիկաց պաշտօնական մարմինները մահակներ էին բաժանում տաճիկ խուժանին: Ռուիշները տեսել են՝ ինչպէս մարդիկ մտնում էին առանց փայտի ոստիկանատուն և մահակներով զինուած դուրս պրծնում:

Բռնուած է Ռօբոստոյի վրայով եկող մի նաւաղիւսներով բեռնաւորուած: Պոլսում քննութեան են ենթարկել և աղիւսների տակից մեծ քանակութեամբ ուժանակ է գտնել: Նաւի մարդիկը բանտարկուած են: Սաստիկ պանիկ է այսօր տիրում Պոլսում ամբոխի մէջ:

Մէկ կողմից լուում է, որ Անգլիական դեսպանատունը կարգադրել է, որ անգլիացուց սոււտրական տները, իրենց խանութները կողպեն,—միւս կողմից լուում է, որ 5 յոյն է սպանուած: Կայծակի արագութեամբ լուր տարածւեց, որ նորից կոտորածներ են սկսուում: Փախչող փախչողի էր: Չարդ ու ճխտոց:—Շուկաներ ծածկեցան և պատսպարեցին տներում: Բայց լուրը չէ ճշտեց:

Օտարականների երթևեկութիւնը դադարած է վաճառականութիւնը կանգնած:

Շատ հիւրանոցներ ստիպուած են ծածկել: Հայկական մասերում սիրտ պատառող տեսարաններ են ներկայացնում, այնտեղ տիրող ծայրայեղ քաղցից: Շատ ընտանիքներ զոհուած են իրենց կերակրողներից:

Սպանների և ոստիկանական կոմիսարների ասելով՝ իրենց ստացած առաջին հրամանները եղել են՝ պաշտպանել միսիօն օտարահապտակներին: Իսկ հայերի դէմ հալածանքին վերջ տալու հրամանը տրուած է եղել միայն օգոստ. 28-ին, կէսօրից յետոյ: Աւելի խիստ կերպով այդ հրամանը կրկնել է ուրբաթ գիշերը և շաբաթ օրը, որովհետև խժդժութիւնները շարունակուում էին:

Դաշնակցութեան անձամօթններից խնդրուած է թղթակցութեան և ներատուութեան համար դիմել:

Armène-Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse)

Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ տպարան: